

NEDERLANDSE ARCHITECTUURHISTORICI EN HET BUITENLAND TOT ONGEVEER 1960

LEX BOSMAN

Kunstgeschiedenis is als wetenschappelijke discipline in de negentiende eeuw opgekomen, vooral in Duitsland, waar in 1860 met de benoeming van Anton Springer als hoogleraar in Bonn een eerste moderne leer-

stoel was ingesteld. In vergelijking met Duitsland en andere landen verliep de ontwikkeling van de kunstgeschiedenis en de vorming daarvan als wetenschappelijke discipline in Nederland relatief traag.¹ Daarnaast was er een nadruk op de nationale kunst en architectuur, wat misschien wel voor de hand lag in een periode waarin de kunstgeschiedenis in Nederland als wetenschappelijke discipline nog volop in opbouw en ontwikkeling was. Dat gold ook voor de archi-

▲ 1. Rijksbureau voor de Monumentenzorg in 1926, enkele medewerkers. V.l.n.r.: 3de Frans Vermeulen, 5de Eduard Haslinghuis, 6de Jan Kalf, 9de Murk Ozinga (foto Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

tectuurgeschiedenis, die tot het brede veld van de kunstgeschiedenis behoort. Anderzijds lijkt die nadruk op het eigen materiaal en het eigen kunsthistorische verleden sterker te zijn geweest dan in andere landen het geval was. Het is daarom van belang om te bestuderen op welke manieren de architectuurgeschiedenis in Nederland eigenlijk kennisnam van onderzoek in het buitenland, en vooral ook wat er met die verworven kennis werd gedaan. Ik geef hierbij enkele uitgangspunten aan.

Interesse in uiteenlopende historische gebeurtenissen en overblijfselen, indertijd veelal aangeduid met het begrip oudheidkunde, was tot in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw een gebied dat door amateurs, architecten en andere historisch geïnteresseerden gedeeld werd. De redenen voor belangstelling voor de architectuurgeschiedenis liepen uiteen, variërend van interesse voor geschiedenis in het algemeen tot het zoeken naar inspiratie door architecten. Uit dat ruime gebied wordt in dit artikel nader ingegaan op de ontwikkeling van de academische discipline van de architectuurgeschiedenis, waarin niet zozeer de toepasbaarheid van concepten en vormen uit het verleden in de architectuur van de eigen tijd vooropstond, als wel het indelen en duiden van architectuur uit het verleden om daarmee ontwikkelingen zichtbaar te maken en te doorgronden.

Aanvankelijk waren het, bij gebrek aan een wetenschappelijke opleiding kunstgeschiedenis, dan ook geïnteresseerden vanuit andere disciplines die zich gingen bezighouden met de geschiedenis van kunst en architectuur; de studie van de architectuurgeschiedenis door en voor architecten blijft hier buiten beschouwing. Als interessegebied kreeg de kunstgeschiedenis in de negentiende eeuw en de tijd rond 1900 aandacht van historici, architecten, juristen en anderen met een brede culturele belangstelling; in deze periode werden uiteenlopende organisaties en instellingen opgericht of tot nieuw leven gewekt. Het verzamelen en classificeren van materiaal, kennis vergaren, die delen met andere geïnteresseerden, en deze kennis en inzichten inzetten om instellingen als musea en organisaties op het terrein van historische architectuur beter te structureren, dat waren de opgaven waar men zich toe zette. De in 1899 opgerichte Nederlandsche Oudheidkundige Bond speelde in deze ontwikkelingen een belangrijke rol, en het *Bulletin* van de bond geeft een goed inzicht in de activiteiten die werden ondernomen en de thema's die van belang gevonden werden.² Dit *Bulletin* zal daarom regelmatig aangehaald worden in dit artikel. Eerder al, in 1858 was het *Koninklijke Oudheidkundige Genootschap* opgericht, met het oogmerk om de interesse voor en de kennis van 'oudheden' in Nederland te bevorderen. Het in 1883 opgerichte tijdschrift *Oud Holland* richtte zich voornamelijk op de Nederlandse schilderkunst.

De architectuurgeschiedenis figureerde in dit veld

naast de geschiedenis van de beeldende kunst en archeologie. De behoefte werd gevoeld om meer kennis te vergaren over historische bouwkunst, terwijl anderzijds ook gezocht werd naar kennis en juridische en organisatorische mogelijkheden om historische gebouwen die van lokaal, regionaal of zelfs landelijk belang werden geacht in stand te kunnen houden, door ze niet alleen van regelmatig dreigende sloop te redden, maar ze ook op een deugdelijke manier te restaureren. Hoewel de term cultureel erfgoed nog lang niet bestond, ging het wel om zaken die tegenwoordig met dit begrip worden aangeduid. Men probeerde dus het instrumentarium te ontwikkelen om te kunnen bepalen welke bouwwerken behouden moesten blijven, en vervolgens werd gedebatteerd op welke manier zulke gebouwen dan gerestaureerd moesten worden. Daarbij waren architecten betrokken, maar ook juristen en anderen.

Meer georganiseerde en institutionele interesse in de Nederlandse architectuurgeschiedenis kwam geleidelijk, ofschoon heel lang op zeer beperkte schaal, op gang na de instelling van de eerste universitaire leerstoelen kunstgeschiedenis in Nederland, in 1907. Maar de eerste hoogleraren kunstgeschiedenis, Willem Vogelsang (1875-1954) in Utrecht (afb. 2) en zijn Leidse collega Wilhelm Martin (1876-1954), die als buitengewoon hoogleraar was aangesteld, waren bij uitstek werkzaam op het terrein van de oudere beeldende kunst; architectuurgeschiedenis stond in de nieuwe opleidingen nog volledig in de schaduw van de geschiedenis van de schilderkunst. Wel was Vogelsang al voor zijn aanstelling tot hoogleraar in 1907 ook betrokken bij de eerste organisaties die zich inzetten voor het behoud en de restauratie van monumenten. Vogelsang had kunstgeschiedenis gestudeerd in Freiburg, Wenen en Parijs en was in 1898 in München gepromoveerd. Via een andere route kwam Martin in de kunstgeschiedenis terecht: hij had Nederlands gestudeerd, maar promoveerde in 1901 op een dissertatie over Gerrit Dou.

Een breed palet van lokale, regionale en landelijke organisaties van oudheidkunde, historische interesse en aanverwante gebieden was aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw actief, waarbij de interesse en de zorg voor architectuurhistorische monumenten een belangrijk onderdeel van hun activiteiten vormden. Systematisch en op de toekomst afgestemd waren die activiteiten overigens aanvankelijk nog nauwelijks. Bijvoorbeeld de vraag welke mensen dat geleidelijk evoluerende beleid inhoudelijk moesten gaan invullen en uitvoeren, is lange tijd niet in verband gebracht met onderwijs, zodat er aan een opleiding voor architectuurhistorici niet werd gewerkt. Waar in Duitsland wetenschappers als Franz Kugler (1800-1850) en Georg Dehio (1850-1932) zich professioneel en universitair-wetenschappelijk met architectuurgeschiedenis bezighielden, bleef dit in Neder-

2. Willem Vogelsang (1875-1954), hoogleraar kunstgeschiedenis Utrecht (foto Het Utrechts Archief)

land nog achterwege.³ Opmerkelijk is intussen wel dat deze situatie – een gebrek aan grondig geschoolde architectuurhistorici die het werk in de monumentenzorg konden uitvoeren – in Nederland nogal lang heeft bestaan. Want ook nog in de tweede helft van de twintigste eeuw werd een sterke behoefte gevoeld aan architectuurhistorici voor het werkterrein van de monumentenzorg, waarbij de vraag naar deze deskundigen lange tijd aanzienlijk groter was dan het aanbod, door gebrek aan goed opgeleide architectuurhistorici.⁴ In de opleidingen kunstgeschiedenis in Utrecht en Leiden kreeg de geschiedenis van de bouwkunst lange tijd, tot na de Tweede Wereldoorlog slechts zeer beperkt aandacht, wat kennelijk ook niet veel studenten heeft gestimuleerd om zich nader te bekwamen op dit gebied.

WETENSCHAP EN METHODEN

Waar bij tegenwoordig architectuurhistorisch onderzoek het verband met de vragen omtrent behoud en restauratie bij de wetenschappelijk beoefening meestal helemaal geen rol speelt, is begrijpelijk dat in de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw die zaken nauw verbonden waren: je moest bestuderen wat er bestond om het te kunnen behouden. Maar dat verschil tussen bouwkunst als kunstuiting enerzijds, en als te behouden ‘monumenten van geschiedenis en kunst’ anderzijds was in die periode nog niet ontstaan. Naast deze op Nederlandse architectuur gerichte aanpak was interesse voor internationale ontwikkelingen echter niet geheel afwezig in Nederland. Buitenlandse literatuur werd door een enkele auteur gebruikt om opvattingen over termen en begrippen en methoden van analyse en classificatie aan te kunnen ontleen. Dat is mooi afleesbaar aan het werk van F.N.M. Eyck van Zuylichem (1806-1876), die bij uitstek Franse en Duitse literatuur gebruikte. Behalve verschillende lange artikelen publiceerde hij in 1858 zijn belangrijkste werk, *Les églises romanes du Royaume des Pays-Bas*. In 1863 volgde zijn *Le style ogival des églises du Royaume des Pays-Bas*. Al wordt hij nu slechts bij uitzondering genoemd en gelezen, Eyck van Zuylichem is veel later eens de eerste architectuurhistoricus van Nederland genoemd, en met reden.⁵ Greep krijgen op het architectonische materiaal van het verleden was een eerste vereiste, ook in andere landen, en daartoe moesten classificatiesystemen ontwikkeld en aangewend worden om groepen bouwwerken mee te kunnen definiëren en ze te onderscheiden van andere groepen. Nauwkeurige analyse van de afzonderlijke gebouwen was hierbij natuurlijk een cruciaal uitgangspunt. Voor Eyck van Zuylichem waren publicaties van Carl Friedrich von Rumohr (1785-1843) en Franz Kugler van groot belang voor de opvatting dat groepen bouwwerken in zogenaamde scholen van elkaar te onderscheiden waren. Op uiteenlopende manieren werd het principe van de ‘regionale scholen’ of ‘Kunstlandschaften’

in de architectuurgeschiedenis in Europa toegepast, waarbij de afbakening van relevante gebieden eigenlijk van meet af aan een probleem vormde. De zich sinds het begin van de negentiende eeuw ontwikkelende nationale staten vormden voor een groot deel van de historische architectuur geen bruikbaar uitgangspunt, omdat die natiestaten in het verder teruggelegen verleden nog helemaal niet bestonden.

De hiermee samenhangende problematiek van de termen en begrippen die konden worden toegepast ontging Eyck van Zuylichem niet. Waar bepaalde termen mogelijk in staat waren zoiets (vaags) als ‘streek-eigene’ mee te kunnen aangeven, om architectuur te onderscheiden van die in andere gebieden, verlangde de vergelijkbaarheid van architectuur juist weer termen die op gemeenschappelijke kenmerken konden wijzen. Het begrip romaans ter aanduiding van een bepaalde manier van bouwen was geïntroduceerd door Charles-Alexis du Hérissier Comte de Gerville, die daarmee een alternatief had bedacht voor de volgens hem inhoudsloze termen ‘Saksisch’ en ‘Normandisch’. Vervolgens was het Arcisse de Caumont die zorgde voor de verbreiding van dit begrip romaans ter aanduiding van een deel van de middeleeuwse architectuur.⁶ Waar Eyck in 1843 nog de termen rondbogenstijl en puntbogenstijl gebruikte, koos hij enkele jaren later voor de begrippen romaans en gotiek.⁷ Het lijkt een aantrekkelijke gedachte om te veronderstellen dat hij sinds 1843 meer internationale literatuur had bestudeerd en de termen die internationaal in toenemende mate gangbaar werden ook voor Nederlands materiaal wilde toepassen.

Ook al poogde hij grondig te zijn, werkelijk systematisch waren de publicaties van Eyck van Zuylichem niet, zoals de kritische Alberdingk Thijm in een recensie in 1859 opmerkte. Thijm legde hierbij de lat tamelijk hoog en verlangde een werkwijze die systematisch, grondig en zo volledig mogelijk was, hetgeen op dat moment in Nederland nog niet haalbaar was. Veel later nog werd er ook door Jan Kalf (afb. 3) kritisch geschreven over het werk van Eyck van Zuylichem, dat ‘met meer genegenheid dan kennis’ tot stand was gekomen.⁸ Alberdingk Thijm noch Kalf lijkt echter veel oog te hebben gehad voor het feit dat de architectuurgeschiedschrijving als academische discipline in de negentiende eeuw in Nederland nog niet eens in de kinderschoenen stond.

In de houding ten opzichte van het buitenland zijn in de tweede helft van de negentiende eeuw en de eerste decennia van de twintigste eeuw enkele tendensen te onderscheiden, en wel in eerste instantie de behoefte om van internationale literatuur te leren, om benaderingen en opvattingen te kunnen toepassen op Nederlands materiaal. Van enigszins andere aard is de interesse in de gang van zaken in andere Europese landen op het gebied van de zorg voor monumenten, waartoe uitwisseling van kennis op congressen in het buiten-

3. Jan Kalf (1873-1954), directeur Rijksbureau voor de Monumentenzorg (foto Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

land plaatsvond. Grofweg kunnen deze tendensen worden geïnterpreteerd als wisselwerking van inzichten die men uit het buitenland naar Nederland haalde ter inspiratie en ter vergelijking, en de vraag op welke manieren men zich vanuit Nederland in het buitenland op de hoogte stelde. Het bestuderen van internationale verschijnselen en objecten elders, zonder oogmerk om verbanden met Nederland te kunnen leggen, gebeurde eigenlijk niet.

INTERNATIONALE CONGRESSEN EN HUN INVLOED

Door de oprichting van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond in 1899 en de publicatie van het *Bulletin* ontstond er een landelijk en meer overkoepelend verband voor contact, waardoor geïnteresseerden beter konden worden geïnformeerd, ook over zaken die in andere landen aan de orde werden gesteld op studiedagen en congressen. Zo werden de leden van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond bijvoorbeeld geattendeerd op het 'Congrès International d'Histoire comparée', dat eind juli 1900 in Parijs zou worden gehouden. In een van de secties van dat congres zou onder meer worden gesproken over de Franse architectuur van de twaalfde tot en met de veertiende eeuw en de wisselwerking met andere landen, wat mogelijke raakvlakken kon geven met de architectuur in Nederland.⁹ Maar ook dagbladen attendeerden belangstellenden op congressen in het buitenland. In het *Algemeen Handelsblad* van 30 december 1902 werd

bijvoorbeeld het grote internationale historische congres van april 1903 in Rome aangekondigd, waar ook een sectie aan de kunstgeschiedenis werd gewijd. Overigens is de slotzin van deze aankondiging opmerkelijk: 'De deelnemers zullen verminderde vrachtprijzen betalen op de spoorwegen' (afb. 4). Een vroege vorm dus van subsidie om internationale uitwisseling mogelijk te maken. Van verschillende internationale congressen werd in landelijke dagbladen soms tamelijk uitvoerig verslag gedaan, zoals van het tiende internationale congres voor kunstgeschiedenis, dat in oktober 1912 in Rome werd gehouden. Naast achthonderd deelnemers aan dat congres waren er ook vertegenwoordigers van verschillende regeringen; de als zelfstandig kunsthistoricus werkzame Cornelis Hofstede de Groot vervulde die rol vanuit Nederland. Maar waar de Nederlandse inbreng onder meer in de organisatie en in de besproken onderwerpen relatief gunstig was, ontbrak een specifiek architectuurhistorische sectie en evenmin werd er door Nederlanders over architectuur gesproken, noch door buitenlandse kunsthistorici over Nederlandse architectuur. Ter zijde zij overigens opgemerkt dat dit congres in de kunstgeschiedenis onder meer van groot belang was vanwege de beroemd geworden lezing die Aby Warburg er hield over de interpretatie van de fresco's in Palazzo Schifanoia in Ferrara.¹⁰

Het congres in Rome was het tiende internationale congres voor kunstgeschiedenis en voor de eerste keer in deze reeks, die in 1873 aangevangen was met het eerste congres in Wenen, was er werkelijk sprake van een uitgebreid programma met drie secties en 83 lezingen. In volgende edities waren er met enige regelmaat ook Nederlandse architectuurhistorici die onderwerpen uit de eigen, Nederlandse architectuurgeschiedenis bespraken, al ging het hierbij wel om een heel beperkte inbreng. In 1930 reisden twee medewerkers van het in 1918 opgerichte Rijksbureau voor de Monumentenzorg af naar het congres in Brussel: E.J. Haslinghuis sprak daar over de achttiende-eeuwse architect Pieter de Swart, Frans Vermeulen gaf een lezing over de invloed van Noord-Franse architectuur op het werk van Hendrick de Keyser, de beroemde architect die in Nederland aan het begin van de zeventiende eeuw actief was. Voor het volgende congres, het dertiende, reisde Vermeulen af naar Stockholm om te spreken over Simon de la Vallée en het Hollandse Palladianisme; de architect is immers in Frankrijk, Nederland en Zweden actief geweest.¹¹

Enerzijds waren er dus historische en kunsthistorische congressen in het buitenland, waar ook architectuurgeschiedenis een zekere rol kon spelen en waarvoor klaarblijkelijk ook enige belangstelling vanuit Nederland bestond. Uit de onderwerpen van de lezingen door Nederlanders blijkt opnieuw dat de studie van architectuur in Nederland vooropstond. Anderzijds waren er congressen in het buitenland die specifiek

ALGEMEEN HANDELSBLAD

Dinsdag 30 December 1902.

FRIZEN VAN ABONNEMENT PER 5 MAANDEN IN HET BUITENLAND.

De afzender aan de afnemer... Het is de afzender van het blad... Het is de afzender van het blad...

Oprijcht der GEMEENSCHAP... GEMEENSCHAP... Het is de afzender van het blad...

FRIZEN VAN ABONNEMENT PER 5 MAANDEN IN HET BUITENLAND... Het is de afzender van het blad...

AVONDBLAD.

Eerste Blad.

Redactioneel Bureau van het Avondblad.

Redactioneel Bureau van het Avondblad.

Van dag tot dag.

Van dag tot dag.

Nuttelandsch Overzicht.

Nuttelandsch Overzicht.

KUNST IN WATERSCHAPPEN.

KUNST IN WATERSCHAPPEN.

RECHTEN VAN DE WED. VAN DER WOUDE.

RECHTEN VAN DE WED. VAN DER WOUDE.

RECHTEN VAN DE WED. VAN DER WOUDE.

RECHTEN VAN DE WED. VAN DER WOUDE.

De afzender aan de afnemer... Het is de afzender van het blad... Het is de afzender van het blad...

De afzender aan de afnemer... Het is de afzender van het blad... Het is de afzender van het blad...

De afzender aan de afnemer... Het is de afzender van het blad... Het is de afzender van het blad...

De afzender aan de afnemer... Het is de afzender van het blad... Het is de afzender van het blad...

De afzender aan de afnemer... Het is de afzender van het blad... Het is de afzender van het blad...

De afzender aan de afnemer... Het is de afzender van het blad... Het is de afzender van het blad...

De afzender aan de afnemer... Het is de afzender van het blad... Het is de afzender van het blad...

De afzender aan de afnemer... Het is de afzender van het blad... Het is de afzender van het blad...

De afzender aan de afnemer... Het is de afzender van het blad... Het is de afzender van het blad...

De afzender aan de afnemer... Het is de afzender van het blad... Het is de afzender van het blad...

De afzender aan de afnemer... Het is de afzender van het blad... Het is de afzender van het blad...

De afzender aan de afnemer... Het is de afzender van het blad... Het is de afzender van het blad...

De afzender aan de afnemer... Het is de afzender van het blad... Het is de afzender van het blad...

De afzender aan de afnemer... Het is de afzender van het blad... Het is de afzender van het blad...

De afzender aan de afnemer... Het is de afzender van het blad... Het is de afzender van het blad...

De afzender aan de afnemer... Het is de afzender van het blad... Het is de afzender van het blad...

De afzender aan de afnemer... Het is de afzender van het blad... Het is de afzender van het blad...

De afzender aan de afnemer... Het is de afzender van het blad... Het is de afzender van het blad...

Historisch congres.

Het internationaal historisch congres te Rome zal 2 April worden geopend. Er zullen acht secties zijn: oude geschiedenis, middeleeuwen en nieuwe geschiedenis, geschiedenis der letterkunde, oudheidkunde en kunstgeschiedenis, aardrijkskunde, filosofie en natuurwetenschappen.

De deelnemers zullen verminderde vrachtprijzen betalen op de spoorwegen.

gewijd waren aan vraagstukken die samenhangen met de restauratieopvattingen en -praktijken. Over het algemeen diende het buitenland vooral ter vergelijking met de eigen situatie, wat ook voor de hand lag in een periode waarin de zorg voor monumenten in Nederland nog grotendeels moest worden georganiseerd (afb. 1).¹² Duitsland bood daartoe als buurland een goed voorbeeld, onder meer door de daar vanaf 1900 met regelmaat georganiseerde 'Tag für Denkmalpflege', waar problemen rond het behoud van historisch erfgoed werden besproken, met inbegrip van de wetgeving op dit gebied.¹³ Het belang van deze congressen over de problematiek van wat tegenwoordig cultureel erfgoed zou worden genoemd, werd vanuit Nederland gevoeld, zodat de 'Rijkscommissie voor de beschrijving der Monumenten van geschiedenis en kunst' en vervolgens het Rijksbureau voor de Monumentenzorg ervoor zorgde steeds een Nederlandse vertegenwoordiging af te vaardigen naar deze congressen (afb. 5). Bovendien waren de bezoekers van deze congressen duidelijk internationaal, want bij de tiende aflevering bijvoorbeeld, in 1909 Trier, waren er congresgangers aanwezig uit onder meer Finland, Hongarije, Luxemburg, Frankrijk, Oostenrijk, Zwitserland en Nederland, naast vertegenwoordigers uit verschillende Duitse staten. Aan het einde van zijn uitvoerige verslag van het betreffende congres in Trier verzuchtte Jan Kalf overigens dat de Nederlandsche Oudheidkundige Bond '(...) alleen maar in het begin van zijn bestaan erin geslaagd is het peil zijner jaarvergaderingen te verheffen boven dat van een gezellig onderonsje van min of meer deskundigen op oudheidkundig gebied'.¹⁴ Het niveau van het Duitse congres werd in Nederland op dat moment dus allerminst benaderd. Naar zijn mening hadden de buitenlandse ervaringen in Nederland kennelijk nog nauwelijks vrucht afgeworpen. Kalf sprak later ook zelf over opvattingen over en methoden van restauratie op congressen in het buitenland, al was hij in 1921 op een congres in Parijs uiteindelijk afwezig en werd hij vervangen door architect Jos. Cuypers. Die hield – 'in uitstekend Fransch' – een lezing getiteld 'Restauratiemethoden van historische monumenten', waarbij hij een overzicht gaf van de opvattingen vanaf 1850. Bovendien stelde Cuypers voor om bij toekomstige congressen de restauratieproblematiek in een aparte sectie onder te brengen en deelnemende architecten tevoren een vragenlijst toe te sturen. In een van de krantenartikelen over dit congres werd bovendien opgemerkt: 'verblijden doet kwalitatief en kwantitatief het Nederlandsche aandeel'.¹⁵

De uitwisseling van kennis en opvattingen op congressen in het buitenland werd meer en meer ervaren als een positieve invloed op de ontwikkeling van de kunst- en architectuurgeschiedenis in Nederland. Daaruit zijn ook concrete initiatieven voortgekomen, die van invloed zijn geweest op latere ontwikkelingen. In augustus 1924 werd onder leiding van de bouwkun-

dig ingenieur Stan Leurs (1893-1973), die bovendien was gepromoveerd in de archeologie en kunstgeschiedenis, in Antwerpen een kunsthistorisch congres georganiseerd onder de naam Kunsthistorische Week, met een duidelijke Nederlandse inbreng op inhoudelijk gebied en in samenwerking met Nederlandse collega's voorbereid. Jan Kalf kwam (uiteraard) spreken over het restaureren van oude gebouwen in Nederland. Ook waren als sprekers aanwezig Jan Mosmans over de sculpturale versiering van de St. Jan in 's-Hertogenbosch, Frans Vermeulen samen met Stan Leurs over de invloed van kerkelijke en staatkundige grenzen op de veranderingen in de middeleeuwse architectuur in de Nederlanden, de Utrechtse buitengewoon hoogleraar in de geschiedenis des kerkelijke kunst Raphael Ligtenberg (1872-1933) was aanwezig, de architecten H. Thunnissen en J. Ritzen, pastoor Juten uit Willemstad sprak over de familie Keldermans, en uit Keulen kwam professor A.E. Brinckmann (1881-1951) over voor een doorwrocht verhaal waarin ook Nederlandse beeldhouwers als Adriaan de Vries passeerden. De in München en Berlijn opgeleide Brinckmann was van 1921 tot 1931 hoogleraar in Keulen, en vervolgens in Berlijn en München. Kalf besprak de ook toen in Nederland al bekende tweestrijd in de restauratieopvattingen, namelijk het restaureren in 'historische stijl', waarbij getracht werd het gebouw in zijn (veronderstelde) oorspronkelijk staat te herstellen, dan wel het behouden van de substantie die aanwezig is en zo min mogelijk vernieuwen, en als er dan toch vernieuwd moest worden dit te doen in het 'karakter van den eigen tijd'. De schrijver van de samenvatting voor de *Nieuwe Rotterdamse Courant*, Frans Vermeulen, leek het overbodig deze lezing zeer uitvoerig samen te vatten, omdat de problematiek in Nederland inmiddels ruimschoots bekend was, terwijl het debat over deze restauratieopvattingen in België volgens hem nog maar net op gang begon te komen. Naast het academische werk op dit congres, met ordenen, analyseren, interpreteren en presenteren was er een niet onbelangrijke sociale component. Uit het verslag van Vermeulen blijkt ook dat er niet alleen zwaar wetenschappelijk debat plaatsvond tijdens het congres, want na een vrolijke avond belandde Vermeulen om half acht 's ochtends in zijn hotel om zich kort op te frissen; rond 9 uur vertrok de trein voor een congresexcursie alweer.¹⁶

Gedurende deze eerste kunsthistorische week in Antwerpen is blijkbaar ook de gedachte uitgewerkt om een jaar later een dergelijk evenement in Nederland te organiseren; het heeft er alle schijn van dat het dan steeds zou gaan om een Nederlands-Belgisch congres. In september 1925 werd dan ook in Breda een Studieweek voor Kunstgeschiedenis gehouden onder voorzitterschap van professor Ligtenberg uit Utrecht, en met als secretaris en drijvende kracht Frans Vermeulen van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg. Een internationaal gezelschap van veel meer deelnemers

dan er in Antwerpen waren geweest, gedomineerd door Nederlanders en Belgen, maar ook met een aanzienlijk aantal deelnemers uit Duitsland, besprak uiteenlopende thema's uit de kunstgeschiedenis, met een opvallend stevige inbreng van architectuurhistorische onderwerpen. Monumenten in de stad Breda zelf kwamen op dit congres ook ter sprake, met name in de lezing van de Utrechtse kunsthistoricus George Labouchère (1896-1971), die de typologie van het Kasteel van Breda besprak in vergelijking met relevante internationale kasteeltypen, vooral Italiaanse. Hiermee werd een wezenlijke bijdrage geleverd aan de studie van de zestiende-eeuwse architectuur in Nederland en de internationale verbanden.¹⁷ Het begrip kunstgeschiedenis werd breed opgevat en bleef niet beperkt tot beeldende kunst en architectuur, ook vraagstukken rond poëzie en muziekgeschiedenis werden besproken. Het lijkt erop dat bij de voorbereiding van het congres als deel van de thematiek aan diverse sprekers om vergelijkingen van verschillende artistieke disciplines gevraagd is. Floris van der Mueren, Belgisch musicoloog die ook kunstgeschiedenis studeerde, sprak hierover althans in een lezing met de wijdlopende titel 'Proeve van parallel-vergelijkende kunstgeschiedkundige studie en over wetenschappelijkheid ervan; met toepassingen op de muziek en de beeldende kunst in de Nederlanden der xve eeuw'.¹⁸ Volgens een verslaggever van het *Algemeen Handelsblad* ging het hierbij om de samenhang van uiteenlopende uitingen in het brede culturele leven, die volgens deze theorie in feite alle ontsproten aan 'één gemeenschappelijke stam'.¹⁹ Een vergelijkbaar thema, maar dan toegepast op de architectuur, werd behandeld door Vermeulen, in zijn lezing 'De kunst van de ruimte en de kunst van den tijd. Een parallel tussen bouwkunst en muziek'. Kernbegrippen in zijn betoog waren ritme, ruimte en tijd, waarbij ritme als cruciaal begrip in de muziek werd behandeld, naast de mathematische grondslag van architectuur, die eveneens zou berusten op ritmiek. Vermeulen behandelde die parallellen tussen bouwkundige vormen en muziek, die hij trachtte aan te tonen met behulp van onder meer de Vijfde symfonie van Beethoven en fuga's van Bach; hij begeleidde zichzelf daartoe op de piano; als amateur beschikte hij over een grondige muzikale kennis. Weer een heel ander soort vergelijking werd besproken door een nogal opmerkelijke spreker, Paul van Ostaijen, namelijk een vergelijking tussen moderne beeldende kunst en moderne dichtkunst. Onduidelijk is hoe deze dichter in contact is gekomen met de organisatoren van dit congres; misschien verliep dit via Stan Leurs, die de feitelijke organisator van het eerdere congres in Antwerpen was geweest.²⁰ Vermeulen gaf in Breda nog een tweede lezing, over de gewelfstructuur van de abdijkerk in Rolduc.

In verschillende landelijke dagbladen werd weer uitvoerig verslag gedaan van dit congres, waarbij ook de

positie van dergelijke congressen ten opzichte van buitenlandse congressen ter sprake kwam. Zo schreef een correspondent van het *Algemeen Handelsblad*: 'De vraag rijst thans, in welke positie deze veelbelovende Nederlandsche Studieweek over enkele jaren zal staan, tegenover de Internationale congressen voor kunstgeschiedenis en kunst. Die positie is duidelijk: De Nederlandsche Studieweek voor Kunstgeschiedenis is een internationaal congres in het bijzonder bestemd voor de studie der Nederlandsche kunst in zijn historische betekenis. De Internationale Congressen voor Geschiedenis en Kunst hebben een veel algemeener, en minder omljnd doel.'²¹ Kennelijk was er een duidelijke ambitie tot uitdrukking gebracht, waarbij de vergelijking met de grote, internationale congressen voor het gemak maar werd uitgelegd ten gunste van het nog maar net gehouden Nederlandse congres. Tegelijk moet vastgesteld worden dat de veel eerder gesignaleerde nadruk op Nederlands materiaal ook nu nog opgeld deed en gezien werd als een positief element.

In *Het Vaderland* werd juist de openingstoespraak van Ligtenberg uitvoerig samengevat; hierin werd bij uitstek gesproken over de moeizame organisatie van het congres en werden voorstellen gedaan om in de toekomst een en ander meer gestructureerd te gaan voorbereiden. De buitenwereld was nog niet helemaal gerust op een dergelijk congres, zo blijkt uit het stuk, want kennelijk werd er gevreesd dat er in de beslotenheid van een congres mogelijk ook aan politiek werd gedaan! Ligtenberg besloot zijn toespraak dan ook aldus: 'Ten slotte waarschuwde spr. te zorgen, dat geen uitdrukking of toespeling den buitenstaander aanleiding geve tot het vermoeden, dat hier politieke bedoelingen worden gerealiseerd of politieke neigingen worden gevoed. In de vergaderingen kome niets tot uiting dan ernstige wetenschap, buiten de vergaderingen niets dan eerlijke kameraadschap.'²² Hiermee werd omzichtig gedoeld op Vlaamse nationalistische gevoelens en tendensen, maar tegelijk kan het een vervolg zijn op een opmerking die Ligtenberg het jaar tevoren had gemaakt; hij had daar, in Antwerpen, de hoop uitgesproken dat er spoedig een Vlaamse universiteit tot stand zou komen. De politieke implicaties van die wens zullen niet bij iedereen in goede aarde gevallen zijn, waarop de Utrechtse professor zich in Breda corigeerde.

Op de congressen in Antwerpen en Breda werden vooral onderwerpen aangesneden uit de kunstgeschiedenis van Nederland en België, waarmee het beperkte kader van regionale interesse kon worden doorbroken. Maar een andere beperking was er natuurlijk in de bewerking van materiaal uit beide landen, want thema's uit andere delen van Europa kwamen niet aan bod. Ondanks de door Raphael Ligtenberg uitgesproken ambitie om te komen tot een organisatie die regelmatig dergelijke congressen zou organiseren, is het er na de studieweek in Breda bijna vijftien jaar niet meer

van gekomen. Men was veel te optimistisch geweest met de uitgesproken ambities om jaarlijks een congres te houden, dat in belang bovendien de grote internationale congressen zou overstijgen. Want pas in 1939 werd met een congres in Utrecht de Vereniging van Nederlandse Kunsthistorici opgericht, die de taak om congressen te organiseren ter hand zou nemen. De Tweede Wereldoorlog verhinderde dat in 1941 een volgend congres kon worden gehouden. Specifiek architectuurhistorische congressen zijn er in de periode tot na 1945 niet geweest.²³ Onduidelijk is waarom het jaarlijkse congres sinds 1925 niet werd gehouden; had Vermeulen er geen tijd voor en zagen ook Ligtenberg en Vogelsang geen gelegenheid om de organisatie op zich te nemen? Misschien dat nader onderzoek hierover meer opheldering kan geven.

DE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND ALS VERBINDENDE SCHAKEL

In de Nederlandsche Oudheidkundige Bond werden organisaties en belangen samengebracht, die in de eerste decennia van de twintigste eeuw allerm minst een exclusieve interesse in architectuur vertegenwoordigden, maar integendeel een heel breed palet aan instanties en personen met brede culturele belangstelling, van archeologie en architectuur tot heemkunde en schilderkunst. In een terugblik op de eerste vijftig jaar van het bestaan van de Bond en vooral van het *Bulletin* verwoordde Vogelsang in 1934 treffend de leemte die door het tijdschrift werd opgevuld: 'Er bestond geen opleiding voor kunsthistorici aan onze universiteiten, geen regeling voor het opgraven en het onderzoek van den bodem, geen opleiding voor toekomstige bewaarders onzer kunstschaten. Er was geen of nagenoeg geen *hooger* soort filosofisch en historisch geschraagde belangstelling. Het publiek beschouwde, voor 't allergrootste deel, de werken uit elk gebied der beeldende kunst niet anders dan als bronnen van eenig, desnoods ontbeerlijk, persoonlijk genot. Men was er bijna bang voor dat hier verdieping van *kennis* zou worden gepreikt, vernieuwing van oordeel door overzicht over een wijder horizon zou worden aangewezen.'²⁴ Het was met andere woorden vanwege de opbouw van kennis in uiteenlopende gebieden dat zo'n breed terrein werd bestreken.

Dit brede gebied wordt weerspiegeld in de uiteenlopende onderwerpen die als artikelen in het *Bulletin* van de bond werden gepubliceerd (afb. 6). Maar ook aan de ledenlijsten kan die brede samenstelling van de Bond zelf worden afgelezen. Jarenlang werden die lijsten in het *Bulletin* gepubliceerd en tot de corresponderende leden behoorden ook de beide hoogleraren kunstgeschiedenis, Vogelsang en Martin, welke laatste het directeurschap van het Mauritshuis combineerde met een buitengewone leerstoel in Leiden. In de lijsten van die corresponderende leden vallen in de jaren rond 1910 enkele namen van kunsthistorici in

het buitenland op, met name die van professor Paul Clemen (1866-1947) in Bonn, de hoogleraar Adolf Goldschmidt (1863-1944) in Halle en dr. Max Friedländer (1867-1958) in Berlijn. Dit wijst enerzijds in elk geval op contacten met deze drie belangrijke kunsthistorici, waarvan Clemen zich veel meer dan de beide anderen met architectuurgeschiedenis bezighield, terwijl anderzijds deze Duitse kunsthistorici een klaarblijkelijke belangstelling voor Nederland en Nederlandse architectuur en kunst hadden. Opmerkelijk is ook dat vanuit het buitenland artikelen werden geaccepteerd in het *Bulletin NOB*, wat overigens niet erg frequent gebeurde. Maar bijvoorbeeld in 1921 publiceerde zowel Paul Clemen als Wilhelm von Bode (1845-1929) een artikel in het *Bulletin*.²⁵ In de woelige jaren na de Eerste Wereldoorlog waren de traditionele maatschappelijke waarden en posities allerm minst vanzelfsprekend meer, waardoor nieuwe vraagstukken naar voren kwamen met betrekking tot de zorg voor monumenten en de roerende goederen in monumentale bouwwerken. Waar tot dan toe de monumenten en de roerende goederen daarin in bezit waren van de elite, aan wie het ook was voorbehouden dit culturele erfgoed te bezoeken en te bewonderen, werden na 1918 met de maatschappelijke omwentelingen ook het bezit van en de zorg voor dergelijke monumenten ter discussie gesteld. Clemen richtte zich nadrukkelijk tot het Nederlandse lezerspubliek, niet in de laatste plaats omdat ook in Nederland kunstwerken verhandeld werden die tot het Duitse erfgoed behoorden. Von Bode was positiever over de recente ontwikkelingen in Duitsland, waardoor een groter publiek dan voorheen verschillende monumentale residenties en de kunstschaten kon bekijken.

Voor de veranderingen op het gebied van de monumentenzorg en de daarvoor noodzakelijke wetgeving werd regelmatig in het *Bulletin NOB* geschreven over ontwikkelingen elders, niet alleen in Duitsland maar ook in Italië, Frankrijk en Engeland.²⁶ Zo werd dus kennis over dergelijke kwesties niet alleen door buitenlandse kunsthistorici in Nederland aangeboden, maar stelden ook Nederlandse auteurs zich op de hoogte van verwickelingen in andere landen. De overheersende indruk op dit punt dat het buitenland, en dan toch weer vooral Duitsland, als leerschool voor Nederland fungeerde.

Het tijdschrift was het aangewezen podium om door middel van recensies opvattingen en nieuw onderzoek uit andere landen aan de orde te kunnen stellen. Naast de spaarzame congressen vormden recensies een meer regelmatige en frequentere manier om kennis te kunnen maken met internationale ontwikkelingen. Met duidelijke regelmaat stuurden uitgevers in het buitenland nieuwe publicaties naar de redactie van het *Bulletin* om te worden gerecenseerd of het ten minste tot een aankondiging te brengen. Zo publiceerde J.C. Overvoorde een interessante bespreking van twee

oudheidkundig JAARBOEK

3^e SERIE VAN HET BULLETIN VAN DEN
NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND

DERDE JAARGANG

1923

UITGEGEVEN TE UTRECHT BIJ A. OOSTHOEK

6. Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond

boeken van Albert Erich Brinckmann, *Baukunst des 17. u. 18. Jahrhunderts in den Abendländern* en *Barockskulptur*. Brinckmann behoorde met onder anderen Heinrich Wölfflin, August Schmarsow en Alois Riegl tot de pioniers in de kunstgeschiedenis wat betreft de waardering voor de barok. Maar recensent Overvoorde bleef desondanks kritisch en merkte over het eerste

van de twee boeken op dat de titel weliswaar 'Abendländer' belooft, maar dat in de praktijk alleen Italië en Frankrijk worden behandeld. Ook wat betreft de door Brinckmann besproken typen gebouwen klinkt in de recensie enige kritiek, want het 'burger-woonhuis' komt nauwelijks aan bod en verschillende groepen openbare gebouwen zijn slechts zeer schetsmatig be-

VERMEULEN
—
HANDBOEK
TOT DE
GESCHIEDENIS
DER
NEDERLANDSCHE
BOUWKUNST

VERMEULEN
—
HANDB
TOT DE
GESCH
DER
NEDERL
BOUWK

VERMEULEN
—
HANDBOEK
TOT DE
GESCHIEDENIS
DER
NEDERLANDSCHE
BOUWKUNST

VERMEULEN
—
HANDB
TOT DE
GESCH
DER
NEDERL
BOUWK

VERMEULEN
—
HANDBOEK
TOT DE
GESCHIEDENIS
DER
NEDERLANDSCHE
BOUWKUNST

EERSTE DEEL
TEKST

EERSTE DEEL
PLATEN

TWEEDE DEEL
TEKST

TWEEDE DEEL
PLATEN

DERDE DEEL
TEKST

's-Gravenhage
Martinus Nijhoff

's-Gravenhage
Mart. Nijhoff

's-Gravenhage
Martinus Nijhoff

's-Gravenhage
Mart. Nijhoff

's-Gravenhage
Martinus Nijhoff

's-Grav
Mart.

7. F.A.J. Vermeulen, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst* (foto auteur)

handeld. De aandacht voor verschillende typen bouwwerken bij deze recensent is interessant, omdat een typologische benadering van de architectuurgeschiedenis nog helemaal niet bedacht, laat staan ontwikkeld was. Bij de tweede titel, *Barockskulptur*, uitte de recensent zich positief over Brinckmanns opzet om de barok opnieuw en positief te waarderen, waarbij ook een duidelijke plaats voor de Nederlanden in zijn studie is ingeruimd.²⁷ Overvoorde lijkt dus deze studies over internationale onderwerpen uitdrukkelijk maar zeker niet exclusief in verband te hebben willen brengen met de architectuur en beeldende kunst in Nederland.

Een jaar later recenseerde de Amsterdamse hoogleeraar Jan Six (1857-1926) twee nieuw bewerkte delen van Springers *Handbuch der Kunstgeschichte* – waarvan de eerste editie al in 1895-1896 was verschenen als nieuwe, bewerkte editie van een werk uit 1887 – en begon zijn recensie met een wel heel stevig uitgangspunt: ‘Ik houd niet van handboeken’. Om vervolgens verschillende nadelen van handboeken op te noemen, maar toch ook toe te geven dat hij ze niet kon missen. Hoewel Six waardierend is over deze delen III en IV kan hij niet nalaten op te merken dat de Nederlandse bouwkunst er wel erg bekaaid afkomt. Hendrick de Keyser wordt in het boek helemaal niet besproken, slechts als vader van Thomas de Keyser vond hij vermelding. Vergelijkbare opmerkingen verschenen in de recensie van de delen II en V. Opnieuw was Six kritisch over de manier waarop materiaal uit verschillende gebieden en landen werd behandeld en afgebeeld. Hij had er alle begrip voor dat de gotische kerkbouw in Noord-Nederland in een halve pagina werd behandeld, maar vond het wel vreemd dat de Utrechtse Domtoren niet eens genoemd werd en evenmin werd afgebeeld, terwijl die toch ‘in edele vormen en verhoudingen voor geen anderen toren der Christenheid onderdoet’. Dat de bouwkunst van zijn tijd relatief weinig aandacht in het boek kreeg vond Six niet onterecht, maar uit zijn opmerking dat men de namen van Nederlandse architecten als De Bazel, Van der Mey en Dudok tevergeefs zoekt, terwijl alleen Berlage en Oud genoemd werden, kan worden opgemaakt dat hij meende dat ook op dit punt de Nederlandse architectuur tekort werd gedaan.²⁸ Overigens had de interesse in met name Duitse handboeken al een langere geschiedenis in Nederland. De eerste publicaties waarin geschiedenissen van de bouwkunst werden behandeld, in de vorm van boeken over de geschiedenis van de bouwstijlen, verschenen in de negentiende eeuw, waarbij opvalt dat het in de meeste gevallen ging om vertalingen of bewerkingen van Duitse uitgaven.²⁹

VERSCHILLENDE SOORTEN PUBLICATIES

Voor en na de Tweede Wereldoorlog werd er in het *Bulletin NOB* en elders gepubliceerd over architectuurhistorische onderwerpen, maar deze publicaties betrof-

fen bijna altijd Nederlandse architectuur. Onder meer uit de recensies blijkt dat men heel behoorlijk op de hoogte was van buitenlandse publicaties, maar wat werd er met de kennis van die publicaties eigenlijk gedaan? Dat valt niet meer in detail te reconstrueren, maar enkele aanwijzingen hebben we wel. Zo werd in de annotatie bij artikelen in het *Bulletin NOB* tot in de jaren twintig van de twintigste eeuw lang niet altijd consequent blijkt gegeven van bekendheid met buitenlandse literatuur. Bovendien werd door het gebrek aan noten ook geen bronvermelding geleverd, zodat niet duidelijk is wat op eigen waarneming berust en wat mogelijk aan literatuur is ontleend. In een artikel van architect en ingenieur Jan Jacob Weve (1852-1942), over Karolingische kapitelen in Nijmegen wordt bijvoorbeeld materiaal genoemd in Italië, Frankrijk en Duitsland, maar zonder bron.³⁰ Geleidelijk zou het meer gebruikelijk worden om artikelen wel te voorzien van noten waarin materiaal, bronnen en literatuur worden vermeld, ook buitenlandse literatuur; positieve uitzonderingen waren er overigens ook eerder wel. En ook als publicaties niet in het *Bulletin* werden gerecenseerd, blijken ze bij sommige auteurs bekend te zijn geweest: *Das niederländische Architekturbild* van Hans Jantzen, gepubliceerd in 1910, werd bijvoorbeeld niet besproken maar komt wel voor in een noot bij een artikel van H.E. van Gelder.³¹ Met het *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst*, dat vanaf 1928 in drie delen werd gepubliceerd door Frans Vermeulen, kwam voor het eerst een degelijk wetenschappelijk werk beschikbaar, waarvan de auteur er in noten blijf van gaf de internationale literatuur grondig te beheersen (afb. 7).³²

Een andere, specifieke tak van publicaties wordt gevormd door academische promoties. Promoties over architectuurhistorische onderwerpen zijn er voor 1940 wel geweest, maar dat waren werkelijk uitzonderingen. Van de 63 kunsthistorische promoties in Nederland in die periode waren er slechts vier met een onderwerp uit de architectuurgeschiedenis bij de Utrechtse hoogleraar Vogelsang (George Labouchère, Eugène van Nispen tot Sevenaer, Frans Vermeulen, Remmet van Luttervelt) en twee bij diens Leidse collega Martin (Engelbert ter Kuile en Murk Ozinga). Hoewel bij al deze proefschriften ook het buitenland wel enige rol speelt, koos alleen Labouchère een buitenlands thema, ‘Compositie en dispositie der Fransche kerktorens in de 11de en 12de eeuw: een bijdrage tot de wordingsgeschiedenis der Gotiek’. Hij was in 1927 ook de eerste in Nederland die promoveerde op een architectuurhistorisch onderzoek (afb. 8).³³ Een uitzondering is de omgekeerde situatie, waarbij een Nederlands onderwerp gebruikt werd voor een promotie in het buitenland. Dat deed bouwkundig ingenieur G.A.C. Blok, die in 1936 in Aken promoveerde op een dissertatie over Pieter Post.³⁴

Dat er ook tot na het midden van de twintigste eeuw

COMPOSITIE EN DISPOSITIE DER
FRANSCHER KERKTORENS
IN DE 11DE EN 12DE EEUW

EEN BIJDRAGE TOT DE
WORDINGSGESCHIEDENIS
DER GOTIEK

DOOR

G. C. LABOUCHERE

UTRECHT — L. E. BOSCH & ZOON — 1927

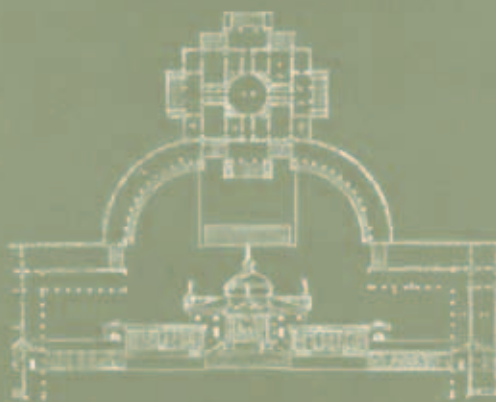
8. C.G. Labouchère, *Compositie en dispositie der Fransche kerktorens in de 11de en 12de eeuw* (foto Saskia van Bergen, Antiquariaat Hiëronymus Bosch)

door Nederlandse architectuurhistorici niet erg veel internationaal werd gepubliceerd, is misschien te verklaren door het voornaamste werkterrein van architectuurhistorici, de Nederlandse monumentenzorg. Centraal daarin stond uiteraard de Nederlandse architectuur, die weliswaar vergeleken kon worden met bouwwerken over de grenzen, maar die het publiceren

erover in een andere taal niet nodig leek te maken. Een uitzondering was Murk Ozinga, die vanaf 1930 een hele reeks bijdragen leverde aan de vermaarde Thieme-Becker-delen, al moet daarbij worden aangetekend dat dit geen oorspronkelijk wetenschappelijk onderzoek betrof.³⁵

Voor internationale contacten en publicaties bete-

BOLLETTINO
DEL CENTRO INTERNAZIONALE
DI STUDI DI ARCHITETTURA
ANDREA PALLADIO

I

1959

RISTAMPA 1969

VICENZA - PALAZZO VALMARANA BRAGA

9. Bollettino del Centro Internazionale di Studi di Architettura Andrea Palladio, deel 1, 1959 (herdruk 1969)

kende de periode van de Tweede Wereldoorlog en de Duitse bezetting van Nederland een einde, met uitzondering van publicaties die het nationaal-socialistische gedachtegoed ondersteunden. Maar deze publicaties waren niet zozeer gericht op een kunst- en architectuurhistorisch publiek, als wel op een (potentieel) nationaal-socialistische lezersschare.³⁶ Voor zover dat door de groeiende papierschaarste nog mogelijk was,

werd in verschillende tijdschriften ook over architectuurgeschiedenis nog gepubliceerd, maar het zal duidelijk zijn dat deze periode niet uitnodigde om internationale onderwerpen een centrale plaats in het onderzoek te geven.

Na 1945 werd geprobeerd de draad weer op te pakken, maar ook vonden er wezenlijke veranderingen plaats in de academische opleidingen. Daarbij is de

instelling van de leerstoelen architectuurgeschiedenis bij de Utrechtse Universiteit en bij de Technische Hogeschool Delft, met respectievelijk Ozinga en Ter Kuile ook op langere termijn van groot belang geweest. Een leerstoel architectuurgeschiedenis had bij geen enkele opleiding kunstgeschiedenis bestaan, zodat nu duidelijk een nieuwe richting werd ingeslagen, die ook gevolgen zou hebben voor de internationale verbanden. Een grootscheeps project dat Ozinga vanuit Monumentenzorg ondernam, bracht hem in 1954 en opnieuw in 1956 voor een verblijf van enige maanden naar Curaçao, om daar onderzoek te doen naar de monumenten op dat eiland, waarmee toen de monumenten van de koloniale architectuur werden bedoeld. Het internationale karakter van deze onderneming lijkt voor de hand te liggen, maar is anderzijds toch beperkt, omdat lange tijd de koloniale architectuur in (voormalige) Nederlandse gebieden overzee voornamelijk bestudeerd werd vanuit de gedachte dat de relaties met het moederland overheersend zouden zijn geweest. De internationale verbanden hebben in latere publicaties terecht meer aandacht gekregen.³⁷ Het was waarschijnlijk geen toeval dat Ozinga's boek over Curaçao ook werd gerecenseerd in het gezaghebbende Amerikaanse *Journal of the Society of Architectural Historians*, want recensent Theodore M. Brown was in 1958 bij Ozinga in Utrecht gepromoveerd op een proefschrift met een Nederlandse architect als onderwerp, die echter een evident internationaal belang had. Browns studie zou decennialang een belangrijke bron blijven voor onderzoek naar het oeuvre van Gerrit Rietveld.³⁸ Internationale contacten bezat Murk Ozinga hoe dan ook, wat onder meer blijkt uit de lezingen op de grote internationale kunsthistorische congressen in 1958 in Parijs en 1964 in Bonn, en in 1961 in New York en uit het feit dat hij in 1959 in het eerste nummer van het *Bollettino del Centro Internazionale di Studi di Architettura Andrea Palladio* publiceerde, naast grootheden als Giulio Carlo Argan, Rudolf Wittkower en Bruno Zevi (afb. 9).³⁹

De toepassing van een internationaal perspectief bij architectuurhistorisch onderzoek in Nederland is lange tijd een wat eenzijdige beweging geweest van im-

port, waarbij buitenlandse architectuur en internationale literatuur werden gebruikt ter toetsing en vergelijking van de Nederlandse architectuur. Op die manier werd de Nederlandse architectuurgeschiedenis weliswaar in een groter internationaal, Europees verband geplaatst, maar het publiek dat men met publicaties op het oog had, bleef toch beperkt tot de Lage Landen. De positionering van Nederlandse architectuur in het verband van grotere, internationale processen werd bij uitstek af en toe gerealiseerd in lezingen op internationale congressen, maar dit bleef een heel beperkte bijdrage. Het vaste verband tussen de zorg voor monumenten aan de ene kant en de studie van historische gebouwen aan de andere kant heeft de vorming van de wetenschappelijke discipline van de architectuurgeschiedenis sterk bevorderd. Maar anderzijds zorgde die gerichtheid op Nederlands materiaal er ook voor dat er lange tijd nauwelijks internationaal werd gewerkt en gepubliceerd. Uitwisseling op internationaal niveau kwam dus geleidelijk wel op gang, maar de deelname aan internationale debatten bleef lange tijd erg beperkt doordat er voornamelijk in het Nederlands gepubliceerd werd. Natuurlijk speelt de barrière van de taal hier mee, want ondanks een behoorlijke kennis van moderne talen is publiceren in een andere taal altijd lastig. Opvallend is dan wel dat de eerste grote studie over de internationaal vermaarde architect Rietveld door een Amerikaanse architectuurhistoricus werd gepubliceerd, in het Engels! Wat vanuit Nederland lange tijd niet of nauwelijks werd gedaan, deed Brown wel: over de grenzen kijken en architectuur onderzoeken simpelweg omdat die interessant is, waar het zich ook bevindt. Dit is de afgelopen dertig jaar veel meer onder de aandacht gekomen, waardoor de uitwisseling op internationaal architectuurhistorisch gebied duidelijk is toegenomen. De vaak als onneembare horde ervaren stap van het publiceren in een belangrijk internationaal tijdschrift of in boeken en bundels in andere talen, wordt meer en meer overwonnen door Nederlandse architectuurhistorici. Bij voortzetting hiervan kan de architectuurgeschiedschrijving in Nederlands alleen maar baat hebben.

NOTEN

- 1 M. Halbertsma, 'De geschiedenis van de kunstgeschiedenis in de Duitssprekende landen en Nederland van 1764 tot 1933', in: M. Halbertsma en K. Zijlmans, *Gezichtsputten. Een inleiding tot de methoden van de kunstgeschiedenis*, Nijmegen 1993, 45-102, spec. 64; M. van Mechelen en K. Zijlmans, 'Art History in the Netherlands. The Past and Present of the Discipline', in: M. Rampley e.a. (red.), *Art History and Visual Studies in Europe. Transnational Discourses and National Frameworks*, Leiden/Boston 2012, 407-408, 410-411. Zie ook: H. Dilly, *Kunstgeschichte als Institution. Studien zur Geschichte einer Disziplin*, Frankfurt am Main 1979.
- 2 Vgl. ook Van Mechelen en Zijlmans 2012 (noot 1), 409-410.
- 3 Vgl. L. Bosman, 'De geschiedenis van de Nederlandse architectuurgeschiedenis: middeleeuwse bouwkunst', in: P. Hecht, C. Stolwijk en A. Hoogenboom (red.), *Kunstgeschiedenis in Nederland*, Amsterdam 1998, 67-71; Halbertsma (noot 1), 45-102.
- 4 Vgl. D. van Laanen, 'Van de ambtenaren van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Een bedrijfskroniek van de eerste dertig jaar', in: *In dienst van het Erfgoed. Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1947-1997* (Jaarboek Monumentenzorg; 1997), Zeist/Zwolle 1997, 22, 24; C.L. van Groningen, 'Opsporen, in beeld brengen en beschrijven. De wetenschappelijke publicaties van de RDMZ', in: idem, 268.
- 5 S.J. Fockema Andreae en E.H. ter Kuile, *Duizend jaar bouwen in Nederland*, dl.1, Amsterdam 1948, 372. Vgl. A. van der Woud, *De Bataafse hut. Verschuivingen in het beeld van de geschiedenis (1750-1850)*, Amsterdam 1990, 150-152.
- 6 Bosman 1998 (noot 3), 69; A. Hartmann-Virnich, *Was ist Romanik? Geschichte, Formen und Technik des romanischen Kirchenbaus*, Darmstadt 2004, 28-30.
- 7 A. van Deijk, 'Frans Nicolaas Marius Eyck van Zuylichem. Architectuurhistoricus van het eerste uur', *Bulletin KNOB* 112 (2013) 1, 26.
- 8 Van Deijk (noot 7), 21-33, spec. 30; Bosman 1998 (noot 3), 68-71; J. Kalf, 'Eene geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst', *De Gids* 78 (1914), 321. *Bulletin NOB* 1 (1900), 181.
- 9 Zie de uitvoerige verslagen in bijv. *Algemeen Handelsblad* van 19, 21 en 22 oktober 1912. Vgl. G. Schmidt, 'Die internationalen Kongresse für Kunstgeschichte', in: *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* XXXVI (1983), 7-116, spec. 29-31; W.S. Hekscher, 'Die Genesis der Ikonologie', in: E. Kaemmerling (red.), *Ikonographie und Ikonologie. Theorien, Entwicklung, Probleme*, Keulen 1979, 113-115 (artikel oorspr. gepubliceerd 1964).
- 11 Schmidt 1983 (noot 10), 37-45.
- 12 Vgl. bijv. J.C. Overvoorde, 'Bescherming van Monumenten', *Bulletin NOB* 2 (1900), 60-68.
- 13 R. Koshar, *Germany's Transient Pasts. Preservation and National Memory in the Twentieth Century*, Chapel Hill 1998, 40, 43; vgl. onder meer J.C. Overvoorde, 'Dritter Tag für Denkmalpflege, Düsseldorf 25 en 26 September 1902', *Bulletin NOB* 4 (1902), 12-15; J.C. Overvoorde, 'Achtste "Tag für Denkmalpflege" te Mannheim', *Bulletin NOB* 8 (1907), 210-212.
- 14 J. Kalf, 'De negende "Denkmalpfegetag" te Lübeck', *Bulletin NOB* 2de serie jrg. 1 (1908), 207-212; J. Kalf, 'De "Denkmalpfegetag" te Trier', *Bulletin NOB* 2de serie jrg. 2 (1909), 159-170.
- 15 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 4 oktober 1921; vgl. *Het Vaderland* 2 oktober 1921, *Algemeen Handelsblad* 4 januari 1921.
- 16 Vgl. de verslagen hierover door Frans Vermeulen in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 8 augustus 1924 en 12 augustus 1924.
- 17 Vgl. G.W.C. van Wezel, *Het paleis van Hendrik III graaf van Nassau te Breda*, Zeist/Zwolle 1999, 118, 121, 127, 165-166.
- 18 Over Van der Mueren vgl. M. Boereboom en A. Vander Linden, 'In Memoriam Floris van der Mueren', *Revue Belge de Musicologie/Belgisch Tijdschrift voor Muziekwetenschap* 21 (1967), 4-7.
- 19 *Algemeen Handelsblad* 3 september 1925. Het slot van deze bespreking verraadt de hoge ambitie en het tamelijk zweverige niveau van de spreker: 'Op die wijze zal de kunstgeschiedenis, en in haar "iedere kunst", niet blijven bij eenzijdig wetenschappelijke doeleinden buiten alle levensverband, doch 't leven in de tijden leeren begrijpen en waarderen om zelf te leren leven en onze eigen tijd beter te leeren begrijpen.'
- 20 G. Borgers, *Paul van Ostaijen. Een documentatie*, Amsterdam 1996 (2de dr.), 598.
- 21 *Algemeen Handelsblad* 5 september 1925.
- 22 *Het Vaderland* 4 september 1925.
- 23 Vgl. A. Hoogenboom, 'Tussen wetenschap en belangenbehartiging. De Vereniging van Nederlandse Kunsthistorici 1939-2014', in: R. Cohen Tervaert, J. Nissen en A. de Vries (red.), *Onder kunsthistorici. De Vereniging van Nederlandse Kunsthistorici 1939-2014*, Zwolle 2014, 18-25.
- 24 W. Vogelsang, 'Het tijdschrift uitgegeven door den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, 1899-1934', *Bulletin NOB* 4de serie jrg. 3 (1934), 74.
- 25 P. Clemen, 'Denkmalpflege und Kunstverwaltung im neuen Deutschland in ihren Beziehungen zum Ausland', *Bulletin NOB* 3de serie jrg. 1 (1921), 15-22; W. von Bode, 'Die Sorge für die deutschen Fürstenschlösser und ihre Kunstschatze während und nach der Revolution 1918', *Bulletin NOB* 3de serie jrg. 1 (1921), 220-223. Van geheel andere orde is een later artikel in het Duits: C. Pfitzner, 'Eine Kunstreise an den Niederrhein', *Bulletin NOB* 4de serie jrg. 1 (1932), 41-62.
- 26 Bijv. E. Haslinghuis, 'Nieuwe monumentenwetten in Engeland en Frankrijk. II. Frankrijk', *Bulletin NOB* 2de serie jrg. 8 (1915), 51-58.
- 27 J.C. Overvoorde (J.C.O.), boekbespreking A.E. Brinckmann, *Baukunst des 17. u. 18. Jahrhunderts in den Abendländern*; A.E. Brinckmann, *Barockskulptur*, *Bulletin NOB* 3de serie jrg. 3 (1923), 89-92.
- 28 J. Six, boekbespreking *Handbuch der Kunstgeschichte von Anton Springer* Bd. III, Bd. IV, *Bulletin NOB* 3de serie jrg. 4 (1924), 282-284; J. Six, boekbespreking *Handbuch der Kunstgeschichte von Anton Springer* Bd. II, Bd. V, *Bulletin NOB*, 3de serie jrg. 5 (1925), 225-227.
- 29 Zie hierover uitvoerig: P. Brouwer, *De wetten van de bouwkunst. Nederlandse architectuurboeken in de negentiende eeuw*, Rotterdam 2011, 205-223. Vgl. het artikel van Petra Brouwer elders in dit nummer.
- 30 J.J. Weve, 'De Karolingische kapiteelen van het voormalig Karels-paleis te Nijmegen', *Bulletin NOB* 2de serie jrg. 11 (1918), 70-76.
- 31 Enkele artikelen waarin ook buitenlandse literatuur worden vermeld: H.E. van Gelder, 'Iets over Barthold van Bassen, ook als bouwmeester van het Koningshuis te Rhenen', *Bulletin NOB* 2de serie jrg. 4 (1911), 234-240; F. Vermeulen, 'Zes teekeningen van Pieter Saenredam', *Bulletin NOB* 2de serie jrg. 13 (1920), 177-195; E. Neurdenburg, 'De Noorderkerk te Amsterdam', *Bulletin NOB* 3de serie jrg. 1 (1921), 204-220.
- 32 F.A.J. Vermeulen, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst*, dl. 1 's-Gravenhage 1928, dl. 2 's-Gravenhage 1931, dl. 3 's-Gravenhage 1941. Vgl. Bosman 1998 (noot 3), 74-75.
- 33 Y.F. Marcus-de Groot, *Kunsthistorische vrouwen van weleer. De eerste generatie in Nederland vóór 1921*, Hilversum 2003, 406-408.
- 34 G.A.C. Blok, *Pieter Post (1608-1669), der Baumeister der Prinzen von Oranien und des Fürsten Johann Moritz von Nassau-Siegen*, Siegen 1937; M.D. Ozinga, boekbespreking G.A.C. Blok, *Pieter Post (1608-1669), der Baumeister der Prinzen von Oranien und des Fürsten Johann Moritz von Nassau-Siegen*, *Bulletin NOB* 4de serie jrg. 7 (1938), 31-32.
- 35 Dit is de gebruikelijke aanduiding van: U. Thieme en F. Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, 37 dl., Leipzig 1907-1950; voortgezet door Hans Vollmer met 6 dl., Leipzig 1953-1962.
- 36 Vgl. bijv. G.C. Labouchère, 'Der Anteil der Niederlande an der Entwicklung der nordischen Baukunst', in: M. Freiherr du Prel (Hrsgb.), unter Mitwirkung von W. Janke. *Die Niederlande im Umbruch*

der Zeiten. *Alte und neue Beziehungen zum Reich. Im Auftrag des Reichskommissars für die besetzten niederländischen Gebiete Reichsminister Dr. Seyss-Inquart*, Würzburg/Den Haag 1942, 139-160; F. Vermeulen, 'Wechselwirkungen deutscher und niederländischer Kunst durch die Jahrhunderte', Walter Söchting (Hrsg.), *Das Niederlandbuch. Sammlung deutscher und niederländischer Arbeiten*, Frankfurt am Main 1942, 229-240. De relaties tussen architectuurgeschiedenis in Nederland en nationaal-socialisme vormen een onderzoeksthema

waarover ik later zal publiceren.
 37 M.D. Ozinga, *De monumenten van Curaçao in woord en beeld*, 's-Gravenhage 1959. Vgl. C.L. Temminck Groll, *The Dutch Overseas: Architectural Survey. Mutual Heritage of Four Centuries in Three Continents*, Zwolle 2002.
 38 Th.M. Brown, *The Work of G. Rietveld, Architect, Utrecht 1958*; Theodore M. Brown, *recensie D. Ozinga, De monumenten van Curaçao in word en beeld*, *Journal of the Society of Architectural Historians* 19 (1960), 178-179.
 39 Schmidt 1983 (noot 10), 70, 76; M.D. Ozinga, 'Les influences

italiennes en Hollande avant l'époque palladienne (1500-1625) I', 'La naissance et l'épanouissement de l'architecture et de la décoration baroque-classiciste en Hollande de signature palladienne (1625-1675) II', 'Le Palladianisme d'empreinte hollandaise en Allemagne du Nord et surtout aux pays Scandinaves III', 'Les influences italiennes en Hollande pendant la domination des styles décoratifs français IV', *Bollettino del centro internazionale di studi di architettura Andrea Palladio* 1 (1959), 34-46.

DR. LEX BOSMAN is als hoogleraar architectuurgeschiedenis verbonden aan de opleiding Kunstgeschiedenis van de Universiteit van Amsterdam. In zijn onderzoek en publicaties richt hij zich op betekenisaspecten van de architectuur van de middeleeuwen en

de nieuwere tijd, zoals onder meer de toepassing van spolia. Ook werkt hij aan onderzoek naar de geschiedenis van de architectuurgeschiedschrijving (en de kunstgeschiedenis) in Nederland, met speciale aandacht voor de periode 1933-1945.

DUTCH HISTORIANS OF ARCHITECTURE AND THEIR FOREIGN RELATIONS UP TO 1960

BY LEX BOSMAN

The foreign relations of the historiography of architecture in both the Netherlands and other countries make up an interesting field of gradually changing contacts. During the nineteenth century, the scientific discipline of art history, which included the history of architecture, emerged in Germany. And although serious interest in 'antiquities' and architectural monuments emerged in the Netherlands as well in that same period, it wasn't until 1907 that the academic study programme Art History was launched. It included the history of architecture. Historiography by and for architects will be left aside here. During both the nineteenth century and a large part of the twentieth century, those interested in the history of architecture focused primarily on Dutch architecture. They concerned themselves with issues related to efforts to preserve the historical heritage – which meant paying attention to legal aspects – but this also meant that research was required in order to determine which buildings were worthy of preservation. Contacts with other countries, especially Germany, primarily revolved around these

issues and quite often foreign examples were followed.

Gradually, during the first half of the twentieth century, a number of architectural historians who worked for the Dutch Architectural Monument Service ('Monumentenzorg') started attending international conventions abroad. In the Netherlands, the first international convention of art historians was held in 1925 in Breda; besides many Dutch professionals, it attracted experts from Belgium and Germany. A second convention, however, wouldn't take place until 1939, on the occasion of the foundation of the Dutch Association of Art Historians. In the Netherlands, the knowledge of international scientific views and perspectives was dispersed mainly through the *Bulletin van de Nederlandse Oudheidkundige Bond* [Bulletin of the Dutch Archaeological Society], predominantly in the form of reviews of the international literature.

Thus, quite slowly and gradually, this international perspective also began to characterize the historiography of architecture in the Netherlands.